

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-4-41>**Д. А. Шевченко**кандидат юридичних наук
Харківський національний університет внутрішніх справ

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ВІДНОСИН ПОДРУЖЖЯ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)

Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному аналізу нормативно-правових засад інституту майнових відносин подружжя (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії).

З урахуванням доктринального дослідження констатовано, що в досліджуваній період існувало безліч точок зору щодо системи взаємин подружжя з приводу майна. Всі їх можна об'єднати в три основні групи: підпорядкування майна дружини праву чоловіка; спільності прав на майно подружжя; роздільності майнових прав кожного з подружжя. Виходячи з цього, можна вважати, що в нашій історії зустрічалися всі зазначені форми відносин подружжя, але вони змінювали один одного з плином часу. Так, у розглянутий період панував принцип спільності майна подружжя, а ось роздільність їх майна становило виняток із загальних правил. З іншого боку, можна й стверджувати про те, що на окремих територіях завжди існувала система роздільності майна подружжя, яка послідовно вводилася в наше право на протязі всієї історії. Натомість, окремі дослідники доводять, що в Україні ніколи не існувало єдиної системи майнових відносин між подружжям, що було викликано тим, що до початку XVIII століття дані відносини регулювалися угодами сторін, зміст яких міг схилитися до єдності або ж до роздільності майна, в залежності від волі самих молодят. У зв'язку з цим в конкретні історичні періоди могла переважати та чи інша система взаємин подружжя з приводу майна. Крім того, стороною в таких договорах, як правило, виступали батьки нареченої, а не сама жінка. Останнє призводило до того, що дружина в сім'ї чоловіка не отримувала не тільки жодних особистих прав, але навіть права на захист у разі порушення договору, укладеного батьками і нареченим, в даному випадку дружина повинна була звертатися за допомогою до своїх батьків, які зверталися до суду для притягнення чоловіка до відповідальності.

Ключові слова: шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, сімейні правовідносини, подружжя, майнові права подружжя, немайнові права подружжя, майнові відносини подружжя.

Постановка проблеми. Сім'я є первинним соціальним осередком і джерелом відтворення соціуму, яке постає в якості виховного середовища в рамках якого формуються і закріплюються на побутовому рівні світоглядні, культурологічні та моральні основи життєдіяльності суспільства. Актуальність проблем регулювання шлюбно-сімейних відносин і гострота питань, пов'язаних з ними, особливо помітні в нашій країні в умовах значних показників у депопуляції населення, а також, зростання кількості шлюбнорозлучних процесів, збільшення числа позашлюбних дітей та дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування.

Стан дослідження. Проблематика пов'язана із дослідженням правових засад шлюбно-сімейних відносин привертала увагу багатьох вітчизняних науковців, зокрема такими вченими

як: С. Д. Гусарєв, В. М. Єрмолаєв, К. Р. Добкіна, О. В. Зайчук, В. М. Іванова, О. Л. Копиленко, Кудін С. В., П. П. Музиченко, Н. М. Онищенко, В. І. Озель, В. В. Россіхін. В той же час, не дивлячись на сталий науковий інтерес до вказаної проблематики, дослідження та комплексний аналіз нормативно-правових засад інституту майнових відносин подружжя (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії) належить до малодосліджених тем.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексний аналіз нормативно-правових засад інституту майнових відносин подружжя (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії).

Виклад основного матеріалу. Ще в період Київської Русі слов'яни перейшли до стану сім'ї, основою виникнення якої стало укладення

шлюбу. Крім того, вже на даному етапі укладення шлюбу поставало наслідком виникнення між подружжям особистих і майнових відносин. Подібне розділення залежало від того, чи стосуються вони особи або майна подружжя. З огляду на вище наведене, тобто розподіл сімейних відносин, в теорії виникла суперечка про те, які з них є первинними. На даний момент переважає точка зору, згідно з якою основу сімейних відносин складають особисті немайнові відносини, тоді як майнові відносини носять залежний, похідний від особистих відносин характер. Разом з тим ми дотримуємося дещо іншої точки зору, згідно з якою саме розширення майнових прав заміжньої жінки протягом усієї історії української державності сприяло розширенню особистих прав [1, с. 404]. Таким чином, для обґрунтування своєї позиції ми вважаємо за необхідне розглянути ґенезис не тільки майнових, але й через дану призму, особистих відносин.

В цілому ж майнові відносини подружжя можна об'єднати у групи, засновані на: підпорядкуванні майна дружини праву чоловіка, спільності прав на майно подружжя, роздільності майнових прав кожного з подружжя. Що ж стосується особистих відносин, то вони могли ґрунтуватися на рабстві одного боку, на владі і підпорядкуванні або ж на рівності подружжя.

Спочатку, до прийняття християнства у 988 році нормативною основою сімейних відносин був виключно звичай, внаслідок чого, при дослідженні майнових відносин подружжя виникає проблема недостатності історичних даних, оскільки ні особисті, ні майнові відносини між членами сім'ї не підлягали законодавчому регулюванню. Причиною цього могло стати й те, що стародавнє сімейне право в основному будувалося на договірних засадах. І хоча деякі законодавчі обмеження договірної свободи існували, їх дія послаблювалося тим, що саме сімейне право тільки починало зароджуватися [2, с. 270]. Проте загальний характер відносин між подружжям можна в деякій мірі визначити на підставі існуючих пам'яток літератури і деяких обрядів, що збереглися з найдавніших часів. Відтак, в перших архівних хроніках містяться дані, що разом з нареченою в руки і у владу чоловіка віддавалося придане, але при цьому майнові права дружини не поглиналися повністю правами чоловіка. Аналогічної позиції дотримувалися й окремі вчені, які також вказували на збереження за заміжньою жінкою майнової правоздатності, майнового зв'язку зі своєю рідною

сім'єю і на визнання за нею в родині чоловіка всіх прав члена цієї родини [3, с. 69].

Після прийняття християнства державна влада була надто зайнята інтересами політичної самостійності, щоб звертати увагу на сімейні відносини. Тож не дивно, що на українських територіях сімейне право складалося зі звичаїв і рішень органів церковної влади, заснованих на візантійському шлюбному праві. Однак візантійські закони не завжди могли застосовуватися до вітчизняної дійсності і у суддів часто виникало питання про застосування даного джерела або ж звичайного права [4, с. 26].

Найбільш повно розглянути правове становище подружжя в майновій сфері дозволяють інститути приданого і наслідування. Що стосується інституту приданого в період після прийняття християнства, то його існування не заперечується, але і в законах відображення не знаходить. Так чи інакше, але дача приданого була характерна для всіх верств населення, а перші випадки були зафіксовані ще у XII столітті. Варто відзначити, що спочатку не закон, а звичай зобов'язував батьків надавати дочці придане. Однак якщо видача заміж здійснюється не батьками, а братами або іншими родичами, то надання приданого ставало обов'язком. У разі припинення шлюбу придане ставало для жінки основним засобом для існування. Так, після смерті чоловіка і при відсутності дітей вдова отримувала право на відновлення приданого, а після її смерті таке право переходило до її родичів.

У цей же період у зв'язку з відсутністю в пам'ятках права чітких визначень щодо майнових прав подружжя можливе звернення до аналогічних постанов литовського права [5, с. 105]. Так, згідно з Литовським статутом 1529 року дружина при вступі в шлюб приносила з собою деяке майно, яке призначалося не чоловікові, а новій сім'ї. При цьому основною метою шлюбу передбачалося народження дітей, і після її досягнення придане вже назавжди залишалося в розпорядженні сім'ї (як правило, воно переходило до дітей в формі спадщини). Однак допускалися ситуації, в яких у родині не було дітей, дружина переживала чоловіка або ж чоловік за життя вимагав майно дружини [6, с. 25]. Для запобігання негативним наслідкам вищевказаних подій на чоловіка лягав обов'язок при здійсненні шлюбу, а в окремих випадках і після – забезпечити цілісність приданого за допомогою застави на відому частину свого власного майна. Спочатку не існувало чітких приписів щодо розміру

частини майна, яким досягалося таке забезпечення, проте пізніше було зазначено, що чоловік міг віддавати в заставу лише третину свого майна, що було викликано зловживаннями з боку дружин.

З іншого боку, у розглянутий період велике значення надавалося договірним засадам шлюбу і ще до укладення шлюбу оформлялися рядні, які могли містити права і обов'язки майбутнього подружжя, в тому числі і щодо майна, відтак, в одній із них вказувалося, що Михайло дав своїй дочці Настасії і зятю своєму Міні маєток, тобто в даному випадку придане передавалося не тільки нареченій, а подружжю, що говорить про спільність майна подружжя [7, с. 303]. Таким чином, в період шлюбу подружжя розпоряджалося майном спільно, що виражалося, наприклад, в укладанні угод від імені обох.

В період існування шлюбу майно, що становить придане і майно чоловіка, записане на дружину, знаходилося під загальним правом подружжя. У разі відсутності заповіту на користь дружини закон захищав її інтереси, згідно з яким чоловік, що пережив дружину довічно користувався вотчинами, якщо не вступав у інший шлюб. Пізніше, придане дружини стали оформляти на чоловіка, що значно посилювало залежність заміжньої жінки від чоловіка. Розпорядження нерухомістю, що входить в придане стало здійснюватися в більшості випадків одноосібно чоловіком, а в разі опору з боку дружини – остання піддавалася жорстоким побоям. У рідкісних випадках нерухоме майно, яке увійшло в придане, відчувалося спільно подружжям, що все ж говорило про спільність майна подружжя. Однак при цьому чоловік не ставав єдиним власником приданого, що підтверджується угодами, в яких чоловік розпоряджався приданим зі згоди дружини, а також законами, які забороняють таке відчуження [8, с. 20-21].

Щодо спадщини слід зазначити, що спадкові права жінок вперше з'являються в законі в XI столітті, а право на спадкування нерухомого майна лише в кінці XII - початку XIII століття, відтак, серед підстав спадкування виділяли закон і заповіт. Цікаво те, що до X століття надання жінці права спадкування було немислимим, оскільки це могло призвести до підвищення добробуту чужого роду і, як наслідок, до соціальної нерівності. Щодо більш пізнього періоду – XI-XII століть – немає чітких приписів, які говорять про наявність чи відсутність спадкових прав жінки. Наступним етапом роз-

витку спадкового права було надання жінці права спадкування частини рухомого майна, яке, мабуть, не могло бути за розміром менше частки кожного з синів. Більш того, в деяких випадках жінка мала не тільки спадкові права, але навіть і переваги перед чоловіком. Так, жінка могла вибирати, кому з дітей передати свою спадщину. Крім того, виняток із загального правила робився для княжих смердів, майно яких успадковували тільки сини, а якщо ж їх не було, то майно переходило князю, але при цьому частина спадщини виділялася незаміжнім донькам [9, с. 60]. Правом володіння майном, що залишилося після смерті чоловіка, мала і дружина, яка при цьому не ставала його власником. Крім того, при розтраті майна дружини чоловік повинен був відшкодувати збиток, що також дозволяє говорити про відносну рівність прав подружжя в майновій сфері. Варто також відзначити, що в кінці XIII століття навіть незаконна дружина могла претендувати на частину майна померлого, якщо вона мала спільних з ним дітей.

Цікаво, що аж до кінця XVII століття розмір спадкової частки вдови міг бути будь-якого розміру, оскільки не існувало чіткого критерію для його визначення і лише у другій половині XVII століття були введені деякі обмеження щодо складу спадкової частки вдови. Так, родові вотчини заборонялося давати частинами, в тому числі і за заповітом. Що ж стосується жалуваних земель, то жінки могли отримати у власність тільки їх частину, інша частина залишалася на прожиток, але тільки якщо землі були подаровані всій сім'ї, а не комусь одному [10, с. 128].

У зв'язку з вищесказаним виникає цікава позиція, при якій два принципи побудови майнових відносин подружжя – принцип єдності майна і принцип роздільності майна – об'єднуються. Так, роздільність майна ґрунтувалася на користь колишньої родини чоловіка, а саме на випадок бездітної його смерті. З іншого боку, отримавши майнову самостійність, заміжня жінка встала на позицію рівного по відношенню до чоловіка суб'єкта, який також прагнув до якнайкращого забезпечення своєї сім'ї. Останнє призводило до того, що подружжя було зацікавлене в об'єднанні свого майна для досягнення спільної мети, при цьому зберігаючи можливість в будь-який час розділити його на початкові або ж на заздалегідь визначені частки. Виходячи з цього, можна зробити висновок про те, що два вищезазначених принципи повинні взаємодіяти і доповнювати один одного. Якщо буде пану-

вати тільки принцип спільності подружжя, то можливі порушення інтересів рідної сім'ї чоловіка. Використання лише принципу роздільності майна, суперечить самій ідеї шлюбу.

Велике значення для сім'ї мало визначення правового становища майна, придбаного в період шлюбу на спільні кошти подружжя. Так, широке поширення одержав принцип спільності нерухомого майна, що підтверджується купчими того часу, в яких, як правило, вказувалося, що вотчина продана такому-то і дружині його [11, с. 355]. Виходячи з цього можна стверджувати, що куплені вотчини були спільним майном подружжя і дружина після смерті чоловіка отримувала право на таке майно. В той же час, зазначені приписи породжували питання про те, кому передавати куплені вотчини при бездітній смерті обох подружжя, як наслідок, пізніше буде встановлено правило, згідно з яким «вотчину віддавати в рід чоловіка її, а її родичам не давати». Подібні приписи руйнували спільність майна подружжя, готуючи ґрунт для встановлення принципу роздільності [12, с. 145].

Спільність майнових прав подружжя найбільш чітко виявлялася в зобов'язальному праві. Дане положення підтверджувалося зокрема тим, що з найдавніших часів неспроможні боржники видавалися кредиторам разом з дружинами і дітьми до тих пір, поки не буде відпрацьований борг і лише наприкінці XVII століття було закріплено, що діти виключалися з боржників і чоловіки можуть видаватися лише з дружинами, а дружини з чоловіками. Однак дружина могла уникнути відповідальності за зобов'язаннями чоловіка, якщо такі виникли в результаті так званих «хибних дій».

Висновок. Таким чином, можна зробити висновок, що в досліджуваний період існувало безліч точок зору щодо системи взаємин подружжя з приводу майна. Всі їх можна об'єднати в три основні групи: підпорядкування майна дружини праву чоловіка; спільності прав на майно подружжя; роздільності майнових прав кожного з подружжя. Виходячи з цього, можна вважати, що в нашій історії зустрічались всі зазначені форми відносин подружжя, але вони змінювали один одного з плином часу. Так, у розглянутий період панував принцип спільності майна подружжя, а ось роздільність їх майна становило виняток із загальних правил. З іншого боку, можна й стверджувати про те, що на окремих територіях завжди існувала система роздільності майна подружжя, яка послідовно вводилася в наше право на про-

тязі всієї історії. Натомість, окремі дослідники доводять, що в Україні ніколи не існувало єдиної системи майнових відносин між подружжям, що було викликано тим, що до початку XVIII століття дані відносини регулювалися угодами сторін, зміст яких міг схилитися до єдності або ж до роздільності майна, в залежності від волі самих молодят. У зв'язку з цим в конкретні історичні періоди могла переважати та чи інша система взаємин подружжя з приводу майна. Крім того, стороною в таких договорах, як правило, виступали батьки нареченої, а не сама жінка. Останнє призводило до того, що дружина в сім'ї чоловіка не отримувала не тільки жодних особистих прав, але навіть права на захист у разі порушення договору, укладеного батьками і нареченим, В даному випадку дружина повинна була звертатися за допомогою до своїх батьків, які зверталися до суду для притягнення чоловіка до відповідальності.

Список використаної літератури:

1. Копелянская С. Е. Социально-правовая помощь матери и ребенку. Москва : Гос. изд-во мед. лит-ры, Медгиз, 1950. 244 с.
2. Костянтиноградське духовне правління, м. Костянтиноград, Катеринославського намісництва. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 1021. Оп. 1. Спр. 1.
3. Другокласний дівочий монастир, Хорошевський Вознесенський, с. Хорошеве, Харківського повіту. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1.
4. Таращанське повітове поліцейське управління, м. Тараща Таращанського повіту Київської губернії. ДАКО (Державний архів Київської області). Ф. 1302. Оп. 1. Спр. 10.
5. Харківська духовне правління. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 578. Оп. 3. Спр. 2.
6. Щербатов М. М. О повреждении нравов в России. Москва : Наука, 1984. 342 с.
7. Эскин Ю. М. Очерки истории местничества в России XVI – XVII вв. Москва : Квадрига, 2009. 512 с.
8. Тимофеев В. Женщина в век фиджм и папильёна (Очерк нравов XVIII века). Наша старина. 1914. № 5. С. 423-426.
9. Козырев Н. Эволюция взглядов на положение русской женщины. Наша старина. 1914. № 2. С. 192-201.
10. Колекція метричних книг відділу реєстрації актів цивільного стану Ананьївського районного управління юстиції Одеської області. ДАОО (Державний архів Одеської області). Ф. 896. Оп. 1. Спр. 11.

11. Переяславське дитяче містечко Київської окружної інспектури народної освіти, м. Переяслав Київського округу. ДАКО (Державний архів Київської області). Ф. Р-1533. Оп. 3. Спр. 62. 12. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание второе: С 12.12.1825 по	28.02.1881: в 55-ти томах. Санкт-Петербург : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830-1885. URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/260-polnoe-sobranie-zakonov-rossiyskoy-imperii-sobranie-vtoroe-s-12-12-1825-po-28-02-1881-v-55-ti-t-s-ukaz-spb-1830-1885?per_page=100

Shevchenko D. A. Normative-legal bases of regulation of property relations of spouses (on materials of the Ukrainian provinces as a part of the Russian empire)

The scientific article is devoted to research and the complex analysis of normative-legal bases of institute of property relations of spouses (on materials of the Ukrainian provinces as a part of the Russian empire).

Taking into account the doctrinal study, it stated that in the period under study there were many points of view on the system of marital relations regarding property. All of them combined into three main groups: subordination of the wife's property to the rights of the husband; common property rights of spouses; separation of property rights of each spouse. Based on this, we can assume that in our history, there were all these forms of marital relations, but they changed each other over time. Thus, in the period under review, the principle of joint property of the spouses prevailed, but the separation of their property was an exception to the general rules. On the other hand, it argued that in some areas there has always been a system of separation of property of the spouses, which introduced into our law throughout history. Instead, some researchers argue that in Ukraine there has never been a single system of property relations between spouses, which caused by the fact that until the beginning of the XVIII century these relations were governed by agreements of the parties, the content of which could tend to unity or separation of property. will of the newlyweds themselves. In this regard, in specific historical periods dominated by one or another system of marital relations over property. In addition, the parties to such agreements were usually the bride's parents, not the woman herself. The latter led to the fact that the wife in the husband's family did not receive not only any personal rights, even the right to protection in case of breach of contract between parents and groom. In this case, the wife had to seek help from their parents who applied to court to bring the man to justice.

Key words: *marriage, family, marital and family relations, family legal relations, spouses, property rights of spouses, non-property rights of spouses, property relations of spouses.*